

MICHAŁ KOZŁOWSKI

ORCID: 0000-0002-9372-9292

RICHARD PIPES
(1923–2018)

DOI: 10.15290/sp.2018.26.17

Richard Edgar Pipes urodził się 11 lipca 1923 w Cieszynie¹. Pochodził z żydowskiej rodziny cieszyńskich fabrykantów czekolady. Urodził się jako syn Marka, legionisty Piłsudskiego i Zofii z domu Haskelberg.

Warto zatrzymać się chwilę przy nieznanym ojcu historyka – Marku Pipesie (ur. 3 marca 1893, zm. 18 kwietnia 1973). Urodził się on we Lwowie jako syn Klemensa i Bertę z domu Sigal. W sierpniu 1914 r. wstąpił do Legionów. Był żołnierzem VI baonu I Brygady, a następnie 6 pułku piechoty III Brygady. Służył tam do kryzysu przysięgowego w lipcu 1917 r.². Akta odznaczeniowe Marka Pipesa znajdowały się do niedawna w Centralnym Archiwum Wojskowym (Akta odznaczeniowe Marka Pipesa, KN za zarz. Prezydenta RP z dn. 21.04.,1937). Niestety zostały skradzione z niewątpliwą stratą dla polskich historyków. Na początku lat dwudziestych Marek był prawdopodobnie właścicielem fabryki czekolady Dea w Cieszynie (obecnie Zakłady Przemysłu Cukierniczego „Olza”)³. Po sprzedaży fabryki był współwłaścicielem filii wiedeńskiej firmy Pischinger&Co. (obecnie Zakłady Przemysłu Cukierniczego „Wawel”) robiącej wafle czekoladowe. Od 1929 r.

¹ M. Filipowicz, *Emigranci i jankesi. O amerykańskich historykach Rosji*, Lublin 2007; idem, *Richard Pipes jako historyk Rosji i rewolucji rosyjskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 8, 2010, z. 2 s. 23–31.

² *Historia 6 pułku piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, t. 1: *Tradycja*, zestawił E. Skarbek, Warszawa 1939, s. 233; M. Gałęzowski, *Na wzór Berka Joselewicza. Żołnierze i oficerowie pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich*, przedmowa R. Pipes, Warszawa 2010, s. 9, 20, 33, 104, 528–529; R. Pipes, *Żyłem. Wspomnienia niezależnego*, przeł. D. M. Dastych, W. Jeżewski, Warszawa 2004, s. 14, 16.

³ J. Spyra, *Prekursor cieszyńskiego przemysłu cukierniczego*, „Kalendarz Cieszyński”, 12, 1996, s. 212–213.

mieszkał w Warszawie, gdzie prowadził firmę importującą owoce z Półwyspu Iberyjskiego. W 1936 r. objął biuro tej firmy w Gdyni. Był członkiem Związku Legionistów Polskich. Został odznaczony Krzyżem Niepodległości i Krzyżem Wytrwałości 6 pułku piechoty.

Życiorys młodego Richarda Pipesa mógłby posłużyć za scenariusz intrygującego filmu sensacyjnego⁴. Przyszły historyk dzieciństwo i młodość spędził w Warszawie, gdzie jednym z jego nauczycieli gimnazjalnych był Marian Małowist. W 1939 r. rodzina opuściła Warszawę. Ojciec, dzięki znajomościom zdobył paszport jednego z krajów latynoamerykańskich. Następnie rodzina poprzez Niemcy, Włochy, Hiszpanię dotarła do Portugalii. W lipcu 1940 r. siedemnastoletni Ryszard Pipes znalazł się w USA⁵.

W nowej ojczyźnie Pipes zapisał się do Muskingum College w New Concord w stanie Ohio. W 1943 r. otrzymał obywatelstwo amerykańskie i powołanie do służby w lotnictwie. Jednocześnie został oddelegowany przez wojsko na studia w Cornell University. Uzyskał tam stopień bakałarza. W 1946 r. ożenił się z Ireną Roth, miał z nią później dwójkę dzieci. Po przejściu do cywila Pipes kontynuował studia na Harvard University. Tam został uczniem wybitnego badacza dziejów Rosji – Michaela Karpowicha (1888–1959). Historyk ten jest uważany za ojca Russian Studies w Stanach Zjednoczonych. Jego uczniami byli znani badacze, tacy jak: Leopold H. Haimson, Firuz Kazemzadeh, Martin Malia, Oliver Henry Radkey, Marc Raeff, Hans Rogger czy Donald W. Treadgold. Wkrótce to tego grona dołączył Pipes robiąc pod okiem Karpowicha magisterium i doktorat. Pipes jednak podkreślał po latach: „On był moim profesorem, nie mistrzem. Nie miał wielkiego wpływu intelektualnego na mnie”⁶.

Doktorat na Uniwersytecie Harvarda Pipes uzyskał w roku 1950. Od 1957 do w 1996 r. był profesorem historii na tej prestiżowej uczelni. W latach 1968–1973 kierował tamtejszym Russian Research Center. W latach siedemdziesiątych został doradcą demokratycznego senatora Henry’ego Jacksona (1912–1983). Z kolei w 1976 r. na prośbę ówczesnego szefa CIA George’a Busha stanął na czele tzw. Team „B”. Zespół ten został powołany w celu oceny materiałów wywiadowczych CIA dotyczących sowieckiej strategii wojskowej, potencjału raketowego i obrony przeciwlotniczej. Team „B” miał ocenić materiały wywiadowcze niezależnie od Team „A”, czyli Centralnej Agencji Wy-

⁴ M. Filipowicz, *Emigranci i jankesi...*, s. 314.

⁵ R. Pipes, *Żyłem. Wspomnienia...*, s. 14–33.

⁶ „To imperium się rozpadnie”, z profesorem Richardem Pipesem rozmawia Andrzej Nowak, [w:] R. Pipes, *Rosja, komunizm i świat. Wybór esejów*, Kraków 2002, s. 133.

wiadowczej. W skład kierowanego przez Pipesa zespołu weszło kilkanaście osób, z których najbardziej znaną niewątpliwie jest późniejszy szef Banku Światowego (2005–2007) Paul Wolfowitz. Efektem pracy zespołu była konkluzja iż Związek Sowiecki nie jest zainteresowany równowagą sił i prowadzi cały czas agresywną politykę. W okresie polityki odprężenia takie analizy musiały być alarmujące dla administracji amerykańskiej. Kolejnym etapem zaangażowania Pipesa w politykę była w latach 1981–1982 funkcja doradcy do spraw ZSRR i Europy Wschodniej w Radzie Bezpieczeństwa Narodowego w administracji Ronalda Reagana. W lutym 1983 r. historyk po dwóch latach urlopu powrócił na Harvard.

Richard Pipes był autorem kilkunastu książek poświęconych historii Rosji, w szczególności po rewolucji 1917 r. Był też zwolennikiem tezy o organicznym związku bolszewickiego państwa totalitarnego z autorytarną tradycją instytucji państwa moskiewskiego i caratu.

Jego debiutem była praca *The Formation of the Soviet Union, Communism and Nationalism, 1917–1923* (1954, przekład polski: *Czerwone imperium. Powstanie Związku Radzieckiego*, 2015⁷). Kilkakrotnie potem wznawiana, dawała pionierską analizę kształtowania się Związku Sowieckiego jako wielonarodowego imperium. Przez lata, aż do ukazania się ważnej pracy (*Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*, 1992) Andreea Kappellera, takie podejście do dziejów ZSRR nie znajdowało na Zachodzie zrozumienia. Rosję bolszewicką postrzegano tam przez pryzmat centrum, nie jego mniejszości narodowych. Praca Pipesa omawiała problem narodowy w Rosji w przededniu rewolucji. Autor prześledził też powstanie i upadek na terytorium byłego państwa carów niezależnych państw. Opisał też metody, dzięki którym bolszewicy odnieśli zwycięstwo i utworzyli Związek Sowiecki. Ze względu na rozdziały dotyczące narodów kaukaskich czy Azji Środkowej była to praca pionierska.

Kolejnymi dwiema książkami – była edycja oraz angielski przekład dzieła Mikołaja Karamzina (*Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia: A Translation and Analysis*, 1959).

W tym samym okresie ukazała się praca *The Russian Intelligentsia* (1961). Z kolei książka *Social Democracy and the St. Petersburg Labor Movement, 1885–1897* (1963) była poświęcona kontaktom socjaldemokratów z robotni-

⁷ Recenzje: A. Lityński, *Narody w Rosji 1917 r. Skutki rewolucji. Uwagi na kanwie książki Richarda Pipesa „Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 68, 2016, z. 1, s. 217–242; J. Diec, *Opowieść o 1/6 ziemi*, „Nowa Europa Wschodnia” 2016, nr 1, s. 159–161.

kami Petersburga pod koniec XIX w. Jej główną tezą było to, że robotnicy wówczas byli bardziej zainteresowani poprawą swojej sytuacji materialnej niż ideami marksizmu. Niewielka książka była sprzeczna z oficjalnym kursem sowieckich komunistów. Wywołała też krytykę ze strony rewizjonistów badających historię Rosji. Tym mianem określa się historyków, którzy zerwali z „zimnowojenną” interpretacją dziejów Rosji przedrewolucyjnej, rewolucji oraz ZSRR. Rewizjoniści postulowali, aby historię tego państwa napisać na nowo jako dzieje procesów społecznych i gospodarczych⁸.

Jednym z głównych nurtów badawczych historyka była działalność rosyjskiego konserwatysty Piotra Struve (1870–1944). Polityk ten, pierwotnie związany z rosyjskim ruchem socjaldemokratycznym, był w 1898 r. autorem Manifestu Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji – pierwszego dokumentu programowego SDPRR, przyjętego na jej I zjeździe. W kwietniu 1900 r. Struve był jednym z inicjatorów wydawania przez socjaldemokratów gazety „Iskra”. Ten okres jego działalności Pipes opisał w pierwszym tomie jego biografii *Struve, Liberal on the Left* (1970, przekład polski, t. 1: *Piotr Struve: liberał na lewicy 1870–1905*)⁹. Od 1905 r. Struve zasiadał w kierownictwie liberalnych kadetów. Z ramienia tej partii został posłem do II Dumy. Po rewolucji lutowej i obaleniu caratu był krótko wiosną 1917 r. dyrektorem departamentu ekonomicznego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rosji w Rządzie Tymczasowym księcia Jerzego Lwowa. W okresie wojny domowej Struve stanął po stronie białych, współpracując z Antonem Denikinem i Piotrem Wranglem. U boku tego ostatniego był ministrem spraw zagranicznych. Od 1920 r. przebywał na emigracji, jako przeciwnik dyktatury bolszewickiej. Mieszkał wtedy w Belgradzie i w Pradze. W 1941 r. po zajęciu Jugosławii przez państwa Osi został na 3 miesiące uwięziony jako rzekomy przyjaciel Lenina. Zmarł w 1944 r. w Paryżu. Lata 1905–1944 są kanwą drugiego tomu biografii Struvego: *Struve, Liberal on the Right, 1905–1944* (1980, przekład polski, t. 2: *Piotr Struve: liberał na prawicy 1905–1944*)¹⁰. Ta dwutomowa praca

⁸ Czołowi historycy tego kierunku to: Stephen F. Cohen (ur. 1938), Sheila Fitzpatrick (ur. 1941), J. Arch Getty (ur. 1950), Leopold H. Haimson (1927–2010), Jerry Hough (ur. 1935), Diane P. Koenker (ur. 1947), Moshe Lewin (1921–2010), Alexander Rabinowitch (ur. 1934), Leonard Schapiro (1908–1983), Ronald Grigor Suny (ur. 1940), Robert C. Tucker (1918–2010), Lynne Viola (ur. 1955). Zob.: A. Nowak, *ZSRR jako przedmiot badań historycznych*, „Dzieje Najnowsze”, 26, 1994, s. 103–111; M. Filipowicz, *Emigranci i jankesi...*, s. 148–149.

⁹ Warto podkreślić, że książka była dedykowana historykowi idei – Isaiahowi Berlinowi (1909–1997).

¹⁰ Recenzje: J. Dobieszewski, *Jak być liberalno-marksistowskim konserwatystą?*, „Nowe Książki” 2017, nr 7/8, s. 30–31; W. Gadomski, *Piotr Struve, czyli od marksisty do liberała*, „Ale Historia” 2017, nr 31, s. 4–6.

jest uznawana za jedną z najlepszych w dorobku Pipesa. Historyk wydał też wybór prac Struvego.

Natomiast najbardziej znaną pracą Pipesa jest niewątpliwie *Russia under the old regime* (1974, przekład polski: *Rosja carów*, 1990, 2006)¹¹. Synteza obejmująca okres od czasów Rusi Kijowskiej do lat 80. XIX w. stała się jednocześnie pierwszym tomem trylogii rosyjskiej Pipesa. Harvardzki profesor skoncentrował się tu na procesach, a nie na faktach. Książka stanowi ilustrację znanej tezy autora, że reżim bolszewicki to kontynuacja caratu w rozumieniu ustroju politycznego. Autor ukazał, iż ustrojem politycznym Rosji był zawsze absolutyzm, i w tym przypadku bolszewicy zmienili tylko ideologię i sztandary, natomiast istota władzy pozostała taka sama. Praca nie jest typowym dziełem historycznym, jest to rzecz socjologiczna, prawna, ekonomiczna, politologiczna. *Rosja carów* to prawdziwe kompendium wiedzy o społeczeństwie, polityce, gospodarce i kulturze Rosji sprzed rewolucji bolszewickiej.

Drugi tom trylogii opisuje wydarzenia, które doprowadziły do zabójstwa cara i dojście bolszewików do władzy. Obszerna licząca 950 stron praca pt. *Russian revolution* (1990, przekład polski: *Rewolucja rosyjska*, 1994, wyd. 2 popr. – 2006)¹² to miejscami bezwzględna oraz lekko stronicza analiza dochodzenia do rewolucji, przewrotu bolszewickiego i czerwonego terroru po zdobyciu władzy przez Lenina i jego sojuszników. Pipes pracował nad tą książką długo, zbieranie materiałów, które było efektem pasji i zainteresowań autora tematyką, trwało w istocie blisko 50 lat. Autor dowodził tu, że garstka bolszewików dokonała przewrotu, który powiódł się bynajmniej nie dzięki anonimowym siłom historii, ale był efektem niezwykłego splotu wydarzeń, nadzwyczajnej woli jej przywódców oraz wyjątkowej słabości ich przeciwników. *Rewolucja rosyjska* stała się klasyką w teorii rewolucji, punktem odniesienia w jej historiografii. Książka jest bez wątpienia *opus magnum* historyka. Trzecim tomem trylogii jest *Russia under the Bolshevik regime* (1993, przekład polski: *Rosja bolszewików*, 2005)¹³. Praca ta obejmuje

¹¹ Recenzje: M. Gałęzowski, „Nowe Książki” 2006, nr 10, s. 52–53; M. Stopa, „Tyczyńskie Zeszyty Naukowe” 2006, nr 1/2, s. 152–155.

¹² Recenzje: M. Rajewski, *Przewyciężyć własną historię*, „Ethos” 1995, nr 2/3, s. 81–100; J. Smaga, „Arka” 1995, nr 2, s. 138–144; W. Serczyk, *Rewolucja rosyjska z przodu i z tyłu, czyli: jak do tego doszło? (na marginesie Rewolucji rosyjskiej Richarda Pipesa)*, „Twórczość” 1997, nr 7, s. 122–125; A. Andrusiewicz, „Polska i Jej Wschodni Sąsiedzi”, 1, 1997, s. 221–245; A. Daszkiewicz, „Prace Historyczno-Archiwalne”, 7, 1999, s. 145–147.

¹³ Recenzje: P. Skórzyński, „Rzeczpospolita” 2006, nr 164, s. A12–A13; J. Dobieszewski, *Patrymonializm i totalitaryzm*, „Nowe Książki” 2005, nr 12, s. 14–15; M. Wolski, *Wszystko czerwone*, „Gazeta Polska” 2007, nr 5, s. 21; G. Zackiewicz, „Studia Podlaskie”, 15, 2005, s. 366–373.

dzieje wojny domowej w latach 1918–1924. Pipes odrzucił tu pogląd, jakoby zwycięstwo bolszewików w jakimkolwiek sensie było nieuchronne. Uznał jednak, że od samego początku konfliktu to oni, a nie biali mieli w swoich rękach znacznie więcej atutów.

Formą popularyzacji poglądów Pipesa na rewolucję rosyjską i komunizm były trzy małe książeczki jego autorstwa. Pierwsza to: *A Concise History of the Russian Revolution* (1995, przekład polski: *Krótką historia Rewolucji Rosyjskiej*, 2007). Praca ta stanowi skróconą wersję *Rewolucji rosyjskiej i Rosji bolszewików*. Jej kontynuacją była książeczka *The Three „Whys” of the Russian Revolution* (1995, przekład polski: *Rewolucja rosyjska. Trzy pytania*, 2007). Pipes postawił w niej trzy zasadnicze pytania: dlaczego carat upadł? dlaczego bolszewicy zwyciężyli? dlaczego Stalin został następcą Lenina? Z kolei *Communism. A history* (2001, przekład polski: *Komunizm*, 2008)¹⁴ był „zarówno wprowadzeniem do historii ruchu komunistycznego, jak i jego nekrologiem”. Innymi popularnymi pracami były: *The Degaev Affair: Terror and Treason in Tsarist Russia* (2003) i *The Trial of Vera Z.* (2010), przekład polski: *Zamachowcy i zdrajcy. Z dziejów terroru w carskiej Rosji*, 2011)¹⁵. Są to fascynujące i znakomicie oparte na źródłach opowieści o początkach terroru w Rosji, ukazanego przez pryzmat losów dwojga ludzi z rewolucyjnego podziemia: Wiery Zasulicz i Siergieja Diegajewa. Druga historia pozwala wysunąć hipotezę o znajomości przez Pipesa dzieła Jana Kucharzewskiego – *Od białego caratu do czerwonego*¹⁶.

Harwardzki historyk zajmował się też oceną polityki sowieckiej w latach zimnej wojny. Przykładem może być praca *Soviet Strategy in Europe* (1976) i *Survival is Not Enough: Soviet Realities and America's Future* (1984). Niejako podsumowaniem szeregu publikacji zawierających zdecydowaną krytykę polityki Stanów Zjednoczonych, czy szerzej – świata zachodniego, wobec ZSRR lat siedemdziesiątych jest publikacja *U.S.-Soviet Relations in the Era of Détente: a Tragedy of Errors* (1981).

W monografii której niestety do tej pory nie ukazała się w języku polskim *The Unknown Lenin: From the Secret Archive* (1996) historyk obnażył fał-

¹⁴ Recenzje: A. Górecki, *Droga do komunistycznej utopii to droga donikąd*, „Przegląd Powszechny”, 125, 2008, nr 4, s. 158–159; W. Lebedziński, „Dziś”, 19, 2008, nr 8, s. 101–113; E. Syzdek, *Antykomunizm w naukowych szatach*, „Dziś”, 19, 2008, nr 5, s. 174–177; M. Wołski, *Wiek ślepych ulic*, „Gazeta Polska” 2008, nr 23, s. 25; I. Zaleska, „Dzieje Najnowsze”, 41, 2009, nr 1, s. 172–185.

¹⁵ Recenzja: T. Mróz, *Rewolucyjne losy*, „Nowa Europa Wschodnia” 2012, nr 2, s. 152–155.

¹⁶ Por. rozdział *Diegajew*, [w:] J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 7: *Triumf reakcji*, red. A. Szwarz i P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2000, s. 137–175.

szywość tezy, iż Lenin dążył jakoby do realizacji idei państwa sprawiedliwości społecznej, a dopiero Stalin ideę tę wypaczył. Przekonywająco udowodnił, iż obu bolszewickim przywódcom chodziło li tylko o władzę, dla której gotowi byli poświęcić wszystkich i wszystko, w szczególności instrumentalnie traktowaną ideologię, za której parawanem od początku realizowali projekt imperialny – tyle, że w bazującej na tejże instrumentalnie traktowanej ideologii swoistej otoczce propagandowej.

Warto też wspomnieć o innych jeszcze pracach Pipesa. Książka *Property and Freedom* (1999, przekład polski: *Wolność a własność*, 2000)¹⁷ była analizą dziejów ludzkości od starożytności do współczesności. Pipes postawił tu tezę, że własność, zarówno w wąskim jak i w szerokim tego słowa znaczeniu, stanowiła klucz do wyłonienia się politycznych i prawnych instytucji gwarantujących wolność. W pracy *Russian conservatism and its critics. A study in political culture* (2005, przekład polski: *Konserwatyzm rosyjski i jego krytycy. Studium kultury politycznej*, 2009) historyk ukazał głównych rosyjskich myślicieli. Przedstawił w jaki sposób konserwatyzm stał się ważnym intelektualnym dziedzictwem Rosji. Historyk podjął też próbę ukazania odwiecznego w dziejach Rusi i Rosji przywiązania do idei i praktyk autorytarnych. Z kolei *Rosyjscy malarze. Pieriedwiżnicy* (2008)¹⁸ to książka, która opowiada o życiu i twórczości dziewięciu słynnych malarzy rosyjskich: Gaya, Miasojedowa, Pierowa, Kramskoja, Kuindży'ego, Riepina, Surikowa, Lewitana, Siarowa. Byli oni najwybitniejszymi przedstawicielami grupy artystów zwanych pieriedwiżnikami. Zerwali z tradycją akademicką w malarstwie i pokazali Rosjanom życie zwykłych ludzi i krajobrazy ich ojczyzny. Pipes przedstawił barwne losy malarzy i dzieje ich towarzystwa artystycznego na tle wydarzeń w Rosji w II połowie XIX i w XX w. Część mniejszych rozpraw historyka ukazała się w postaci książki *Russia Observed: Collected Essays on Russian and Soviet History* (1989). W Polsce w 2002 r. z inicjatywy Andrzeja Nowaka ukazał się zbiór prac i wywiadów R. Pipesa *Rosja, komunizm i świat. Wybór esejów*¹⁹. Z kolei wiele ciekawych chwil z życia Pipesa można znaleźć w jego

¹⁷ Recenzje: S. Ananicz, „Civitas”, 6, 2002, s. 208–211; W. Banach, „Kultura Współczesna”, 4, 2001, s. 91–93; H. Domański, „Nowe Książki” 2000, nr 12, s. 29–30; Ł. Gołębiowski, „Magazyn Literacki” 2000, nr 6/7, s. 33; P. Skórzyński, „Najwyższy Czas” 2001, nr 23/24, s. LII–LIII; K. Wojtyczek, „Kwartalnik Prawa Prywatnego”, 15, 2006, z. 1, s. 291–294.

¹⁸ Recenzje: R. Kuligowski, „Slavia Orientalis”, 61, 2012, nr 1 s. 101–105; R. Romaniuk, *Artyści wędrowni*, „Nowe Książki” 2009, nr 9, s. 30–31; W. Stanisławski, *Gromada rosyjskich wędrowców*, „Rzeczpospolita” 2009, nr 2, s. K11; M. Stępnik, „Ethos”, 21, 2008, nr 4, s. 208–213.

¹⁹ Recenzja: D. Wybranowski, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Acta Politica”, 17, 2004, s. 189–201.

wspomnieniach (*Vixi: memoirs of a non-belonger*, 2003, przekład polski: *Żyłem. Wspomnienia niezależnego*, 2004)²⁰.

Historyk był członkiem wielu kolegów redakcyjnych pism m.in. „Strategic Review”, „Journal of Strategic Studies”. Warto podkreślić, iż był też członkiem zagranicznym Polskiej Akademii Umiejętności. Został też odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Zasługi RP. Był także doktorem honoris causa: Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, Uniwersytetu Szczecińskiego i Uniwersytetu Warszawskiego. Od 1994 r. Pipes pozostawał też honorowym obywatelem miasta Cieszyna. Polscy historycy poświęcili Pipesowi dwie książki pamiątkowe. Pierwsza ukazała się w 2006 r.²¹, druga z 2017 r. była poświęcona również innym wybitnym historykom – Piotrowi Wandyczowi i Zbigniewowi Wójcikowi²².

Richard Pipes zmarł 17 maja 2018 r. Odszedł ważny świadek historii oraz badacz entuzjastycznie zaangażowany w studia nad dziejami Rosji.

Michał Kozłowski (ur. 1980) – mgr, historyk, pracownik Wojskowego Biura Historycznego im. K. Sosnkowskiego (Sekcja Badań nad Wojskiem po 1945 r.). Zajmuje się głównie historią historiografii.

e-mail: micha.kozlowski@ron.mil.pl

²⁰ Fragment był drukowany wcześniej: *Wspomnienia*, „Arcana” 2004, nr 58/59, s. 182–198. Recenzje całości wspomnień: W. Fułek, *Vixit*, „Topos”, 13, 2005, nr 1/2, s. 210–211; J. Godlewski, „Studia Podlaskie”, 15, 2005, s. 359–365; T. Kornaś, *Pipes – historyk i antykomunista*, „Najwyższy Czas”, 16, 2005, nr 2, s. XXXVI–XXXVII; R. Matera, „Przegląd Zachodni”, 61, 2005, nr 4, s. 321–325; A. Nowak, „Wprost” 2004, nr 44, s. 79; J. Tomaszewski, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, 5, 2005, nr 6, s. 145–148.

²¹ *Z dziejów Rosji i Polski w XX wieku. Księga dedykowana prof. Richardowi Pipesowi*, red. H. Kocój et al., Gorzów Wielkopolski 2006.

²² *Historia est testis temporum. Księga pamiątkowa z okazji Jubileuszu 90-lecia Profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycz, Zbigniewa Wójcika*, red. J. Malicki, Warszawa 2017.